

Людмила Павленко

ПОНЯТТЯ “СЛОВ’ЯНСЬКИЙ СВІТ” ТА ІДЕЯ СЛОВ’НСЬКОЇ ЄДНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Є.РИХЛІКА

У статті аналізуються умови формування та особливості інтерпретації поняття “слов’янський світ” та ідеї слов’янської єдності у науковій спадщині Є.Рихліка. Особлива увага приділяється славістичним поглядам вченого як вихованця Київського університету св. Володимира.

Ключові слова: Є.Рихлік, славістика, слов’янофільство, слов’янська єдність.

Євген Антонович Рихлік – відомий на початку ХХ ст. вчений-славіст, краєзнавець, етнограф, педагог і громадський діяч, який зробив вагомий внесок у розвиток славістичної науки. “Видатне значення” Є.Рихліка як “одного з рідкісних спеціалістів” – дослідників історії, мови, літератури й етнографії слов’янських народів було високо поціноване колегами-науковцями – академіком Академії наук СРСР і Всеукраїнської Академії наук В.Перетцем та директором Інституту слов’янознавства Академії наук СРСР Н.Державіним [1]. Сучасні українські вчені, повертаючи до наукового обігу славістичну спадщину Є.Рихліка, відзначили важливість доробку в галузі богемістики та полоністики цього талановитого дослідника [2], “фахівця слов’янського світу” [3], “одного з найбільших знавців “української школи” у польській романтичній літературі першої половини ХІХ ст.” [4].

Детальна реконструкція біографії Є.Рихліка [5] дає підстави стверджувати, що вибір славістичного напрямку наукової діяльності вченого та формування ідеї слов’янської єдності як складової його наукового світогляду не були випадковими, а обумовлювалися низкою причин: чеським походженням, патріотичним вихованням у родині, багатонаціональним характером початкової освіти, впливом слов’янського середовища, у якому зростав майбутній вчений,

слов'янофільськими настроями у гімназії та університеті св. Володимира і серед членів Історичного товариства Нестора-літописця, засідання якого він регулярно відвідував. В університеті св. Володимира Є.Рихлік почав вивчати слов'янознавчі дисципліни з 1911 р., перейшовши на III курс слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету, що сприяло поглибленню його інтересу до проблем історії і культури слов'ян.

На початку XX ст. славістика (слов'янознавство) – система наукових дисциплін, що вивчають мови, літератури, фольклор, етнографію слов'янських народів [6] – перебувала на етапі становлення в якості повноправної та самостійної науки [7]. У цей період університет св. Володимира мав найкращу навчально-наукову базу, багатий досвід та традицію викладання славістичних дисциплін.

Вивчення слов'янознавства у Київському університеті переживало надзвичайний підйом за часів Т.Флоринського, який, починаючи з 1882 р., 37 років працював у цьому вищому навчальному закладі, обіймаючи протягом 14 років посаду декана історико-філологічного факультету [8]. Професор Т.Флоринський читав лекції із сучасних слов'янських мов, церковно-слов'янських та слов'янських літератур, слов'янських старожитностей та історії слов'янських народів [9]. Вплив наукової концепції Т.Флоринського позначився на ранніх наукових працях Є.Рихліка, ставши фундаментом його уявлень про минуле, сучасне і майбутнє слов'яського світу.

Захоплення Є.Рихліка ідеєю слов'янської єдності формувалося під впливом двох протилежних концепцій, популярних у стінах університету св. Володимира за часів студентства майбутнього вченого, – русофільства та українофільства. Визначальними факторами у розвитку його русофільських поглядів стала популярність ідей неославізму початку XX ст. [10] та глибока повага до педагогічного і наукового таланту вчителя – професора Т.Флоринського.

Одним з чинників формування у вищих навчальних закладах України русофільських настроїв було наполегливе насаджування державною освітньою системою ідеї про керівну роль і месіанське призначення російського народу в історичній долі слов'янства. Уряд Російської імперії прагнув запобігти розвиткові сепаратизму з боку неросійських народностей, який, поступово виростаючи із захоплення національними старожитностями та фольклором, загрожував перетворитись на вимогу національної автономії.

Надзвичайний вплив на свого учня мав Д.Флоринський, який сповідував категоричне русофільство, що є цілком закономірним з огляду на те, що вчений народився у Петербурзі в родині православного священика і виховувався як свідомий російський громадянин у стінах Петербурзького університету. Його погляди на слов'янство сформувалися завдяки вчителям В.Ламанському, І.Срезневському, В.Васильєвському [11].

Поширення українофільства було пов'язане з активізацією української інтелігенції у справі вивчення і популяризації національної історії, мови та культури внаслідок скасування у 1905 р. Емського указу від 1876 р. про повну заборону українського письменництва [12]. Гімназичні та студентські роки Є.Рихліка припали на “золоту добу наукового розквіту українознавства і впровадження українознавчих дисциплін у світову науку”, яку Л.Винар пов'язує з діяльністю видатного українського вченого М.Грушевського. Плідна діяльність професора М.Грушевського у справі об'єднання творчих сил львівських і київських істориків, пожвавлення роботи завдяки його енергії і таланту у видавничій сфері, заснування багатьох історичних, літературних, етнографічних осередків сприяло формуванню нової генерації української інтелігенції, кадри якої, безумовно, виховувались і в стінах Київського університету – одного з найавторитетніших навчальних закладів Російської імперії [13]. У 1907 р. М.Грушевський очолив Українське наукове товариство у Києві, серед членів яких були і викладачі університету св. Володимира [14]. Завдяки їхній діяльності

національно-патріотичними настроями була захоплена значна частина університетської молоді.

Інтерес Є.Рихліка до української культури формувався також під впливом університетського викладача А.Степовича. Його погляди на слов'янські народи як складові монолітного слов'янського організму сприяли зміцненню у Є.Рихліка усвідомлення причетності до історичного розвитку слов'янського світу, бажання долучитися до вирішення нагальних проблем сучасного слов'янства.

Під впливом ідеї національної самобутності Є.Рихлік почав детально знайомитись з культурою та побутом українського народу. Він багато часу приділяв ретельному вивченню української мови і літератури, усвідомлюючи їхню спорідненість з іншими слов'янськими культурами, шукав українські мотиви у польських і чеських художніх творах доби романтизму. Проте пізніше вчений зазначав, що у студентські роки він все ж таки належав до русофільських кіл, і захоплення “українським” було скоріше проявом його прихильності до ідеї слов'янської єдності, яка диктувала необхідність досконалого знання усіх аспектів культурного життя слов'янства [15].

Перші наукові праці, в яких Є.Рихлік спробував втілити своє розуміння поняття “слов'янський світ” та ідеї слов'янської єдності, датовані 1915 р. Це університетська дипломна робота “Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челяковского. (Из истории чешского литературного возрождения)” [16] та популярні нариси під загальною назвою “Жизнь славян” [17]. Є.Рихлік працював над ними під час Першої світової війни. “Великі події сьогодення, що дарували австрійським слов'янам надію на визволення та національне відродження” [18], надихали Є.Рихліка на створення циклу сповнених патріотичного пафосу науково-публіцистичних творів з історії слов'ян.

За “значні” слов'янські народи Є.Рихлік визнавав росіян, поляків, чехів, словаків, словенців, сербів, хорватів, болгар. Вчений групував їх за

територіальним принципом – західні, східні та південні. Не обминав увагою і “зниклі” народи – полабських та поморських слов’ян, поневолених та остаточно асимільованих німцями упродовж XII – XVIII ст. Окремо розглядав вчений і лужицьких сербів – “найменший слов’янський народ чисельністю у 157 тис.”, які здавались йому “невеличким слов’янським острівком у Пруссії та Саксонії”, приреченим на загибель внаслідок агресивного онімечення [19].

Найбільшу увагу Є.Рихлік приділяв західним слов’янам. Територію їхнього розселення й чисельність він оцінював, спираючись, очевидно, на дослідження та підрахунки Д.Флоринського. Характеризуючи етнографічну мапу західних слов’ян, вчений продемонстрував ерудицію у питаннях сучасної історії слов’ян та політичного життя Європи. У 1915 р. Є.Рихлік оцінював чисельність слов’ян Австро-Угорщини у 26 млн. 700 тис., що складало 47,7% від усього населення імперії та 16,1% від слов’янства в цілому [20]. Загальну кількість слов’ян у світі на момент виходу у світ популярних нарисів “Жизнь славян” він вважав рівною 165 млн. 838 тис. 500 чол.

Усі сучасні вченому слов’янські народи він вважав братніми, спорідненими спільним корінням. Наслідуючи основні погляди про єдину природу слов’ян, поширені у тогочасній історіографії, Є.Рихлік вважав, що свій початок вони беруть у “прадавньому слов’янському племені”, яке мешкало між Карпатами та Балтійським морем, Віслою та середнім Дніпром. Відтоді їх поєднували дуже схожі історичні долі та національні мови, подібні ментальні та етнографічні ознаки [21].

У наукових працях Є.Рихліка багато уваги приділяється характеристиці менталітету слов’янських народів, який у його формулюванні постає як “слов’янські властивості”, “слов’янська натура”. На думку вченого, на початку XX ст. у слов’янських народів викристалізувався ідеалізований образ пересічного слов’янина, якому властиві “велика гуманність, прагнення рівності і братерства, глибока релігійність в душі науки Христа, а саме – євангельська

любов, покірливість та терплячість” [22]. Причинами “зіпсованості” деяких слов’янських народів, “викривленості течії їхнього життя” вважали “чужий, ворожий, не слов’янський” вплив. Подібні погляди домінують на початку наукової діяльності Є.Рихліка.

Вчений підкреслював, що усі слов’янські народи мають спільну історичну долю. Він виділяв кілька періодів в історії слов’янства. Перший етап Є.Рихлік пов’язував зі слов’янською колонізацією, яка була частиною загальноєвропейського процесу великого переселення народів і тривала з II по VII ст. Внаслідок цього утворились три групи слов’янських народів, які зайняли певні території: 1) слов’яни полабські, поморські, польські, лужицькі та чесько-словацькі; 2) слов’яни болгарські, сербо-хорватські та словенські; 3) слов’яни руські.

Другий етап історичного розвитку слов’янства, за концепцією Є.Рихліка, був найтривалішим і охоплював VIII – XVIII ст. Цей історичний період вчений схарактеризував розвитком державності в окремих слов’янських народів, безперервною боротьбою із зовнішніми ворогами та поступовим підкоренням іншим народам. Третій період слов’янської історії починався у XIX ст. і тривав на момент написання вченим його славістичних праць. Головною рисою третього періоду був розвиток національно-визвольних рухів більшості слов’янських народів [23].

Найстрашнішим ворогом усього слов’янства у ранніх працях Є.Рихліка постають німці, бо саме вони вперше здійснили завоювання “не тільки політичне, а й культурно-релігійне” [24]. Відтоді слов’янство потерпало від насаджування німецької мови, літератури, освіти. Це призвело до зникнення цілих народів, деградації національних мов та літератур, псування слов’янської “душі”. Німецька агресія спричинила Першу світову війну, яка забрала мільйони життів і поставила під загрозу вільний розвиток не тільки слов’янських народів, а й усієї Європи.

Що стосується уявлень Є.Рихліка про майбутнє слов'ян, можна простежити зміну його поглядів на кінцеву мету довготривалої боротьби слов'янства за національну свободу. На початку наукової кар'єри Є.Рихлік підтримував ідею об'єднання усіх слов'янських народів на основі культурно-літературної співпраці, але у межах окремих груп він виправдовував необхідність політичного єднання. Його погляди на майбутнє слов'янства відповідали настроям тих часів. Є.Рихлік вважав, що оптимальним варіантом державного будівництва окремих слов'янських народів буде утворення федерацій: східних, західних та південних слов'ян. У цьому контексті дуже важливою є проблема визначення народу-месії, який мав стати ядром консолідації усього слов'янства або його окремих груп.

За часів Російської імперії вчений не мав сумнівів щодо провідної ролі Росії й інших гідних претендентів серед слов'янських народів не бачив. Він пояснював свою позицію щирим захопленням та симпатією слов'ян до Російської імперії. На братню допомогу Росії сподівалась чеська, сербська, хорватська, словацька, болгарська інтелігенція, і, взагалі, “всі слов'яни Німеччини, Австрії та Туреччини” [25]. Деякі з них, на думку вченого, прагнули розбудувати незалежні від німецького впливу національні держави, спираючись на економічну, військову та дипломатичну допомогу Росії.

Є.Рихлік неодноразово підкреслював, що деякі лідери національно-визвольних рухів слов'янських народів, які потерпали від німецького “свавілля”, були ладні пожертвувати національним суверенітетом в ім'я слов'янської ідеї в моменти найбільшого відчаю, сповідуючи таку політичну концепцію: “Загинемо як окремі одиниці, але, злившись із Росією, будемо жити у крайньому разі як частини єдиного великого цілого” [26]. Доцільність російської гегемонії у майбутньому перевлаштуванні слов'янського світу Є.Рихлік доводив прямою залежністю політики урядів Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини щодо підлеглих їм слов'ян від успіхів на міжнародній арені Російської імперії. Як

приклад, він наводив зміни у розв'язанні слов'янської проблеми Австрією після поразки Росії у війні з Японією, а саме анексію Боснії та Герцеговини [27]. Тобто, на ранньому етапі своєї наукової діяльності Є.Рихлік вважав цілком нормальним та історично виправданим об'єднання слов'янських народів навколо Росії на федеративних засадах.

Після оприлюднення рішень загальнослов'янського з'їзду, який проходив у 1910 р. в Софії, вчений повністю підтримав план слов'янської взаємодії, розроблений спільними зусиллями делегатів від всіх слов'янських народів. У галузі економіки він вважав доцільним створення слов'янського банку, організацію промислових, сільськогосподарських та науково-технічних виставок, покращення економічних зв'язків між східними та південними слов'янами. Налагодження культурного співробітництва Є.Рихлік вбачав у співробітництві слов'янських театрів, художніх товариств, налагодженні книжкової торгівлі, створенні товариства слов'янських туристичних організацій тощо [28].

Він повністю погоджувався з пропозицією з'їзду зміцнювати наукові стосунки та реформувати народну освіту для виховання у молоді слов'янської свідомості і почуття братерства. Така політика передбачала скликання всезагального наукового з'їзду зі славістики, участь слов'янських вчених у місцевих та загальних наукових з'їздах, співпрацю слов'янських академій та інших наукових закладів, середніх та вищих шкіл, обмін учнями та студентами, спільне видання художніх та наукових журналів, організацію публічних бібліотек зі слов'янською літературою, розробку слов'янської хрестоматії, адресної книги слов'янських наукових та літературних закладів, слов'янських діячів та корпорацій, започаткування курсів для слов'янських журналістів та літераторів, написання праць про слов'янську взаємність [29].

Є.Рихлік формулював для себе поняття “слов'янської ідеї” як “складного комплексу ідейних, емоційних та вольових явищ”, що складався з: 1) “суми

думок про слов'ян, поглядів щодо їх минулого, сучасного та майбутнього життя”; 2) “планів та програм діяльності, а також і вчинків, з тими слов'янськими думками та настроями зв'язаними”; 3) “суми певних почуттів та настроїв, що на тлі отих думок про слов'ян виникають ” [30]. Для визначення сутності поняття “слов'янська ідея” він використовував синоніми – слов'янофільство, панславізм, слов'янщина, слов'янство, славізм.

Є.Рихлік вирізняв три напрямки слов'янофільства: західнослов'янський, московський і український. На його думку, ідеологія слов'янської єдності виникла спочатку у західних слов'ян на початку ХІХ ст. Вчений пов'язував це з процесом “національного відродження”, коли “розтерзані, майже зовсім знищені, бідні матеріально та убогі духом, які втратили пам'ять про своє славне минуле, усвідомлення своєї національності, – ці слов'яни потроху починають ворухитися, зміцнюватись і, нарешті, воскресають для нового життя” [31]. Він вважав, що національне “пробудження” розпочалося у сербів, потім – у чехів, а далі – у словаків, хорватів та словенців.

У розвитку ідеї слов'янської єдності в Західній Європі Є.Рихлік виділяв три етапи. За критерії періодизації він обрав форми боротьби прибічників ідеї слов'янської єдності з офіційною австро-німецькою імперською ідеологією та завдання, які вони перед собою ставили. Вчений доводив, що до середини ХІХ ст. ідея слов'янської єдності не набула політичного забарвлення і мала суто культурно-просвітницький характер, а єдиною формою слов'янського співробітництва були, за визначенням Я.Коллара, взаємовивчення та взаємопізнання.

Початком нової фази у розвитку слов'янської ідеї у Західній Європі Є.Рихлік вважав Всеслов'янський з'їзд у Празі в 1848 р., на якому у виступах слов'янських депутатів вперше пролунала ідея політичного об'єднання слов'янських народів [32]. Відтоді вся друга половина ХІХ ст. відзначалась спалахами політичного протистояння німців і слов'ян, які ставили за мету

вибороти політичну свободу. Аrenoю їхньої боротьби став рейхсрат, куди “окремі народи присилають своїх обранців, кращих своїх людей, які і працюють тут над здійсненням їхніх надій і мрій, та енергійним, натхненним словом захищають їхні інтереси” [33].

Третій етап Є.Рихлік називав “неослов’янством” або “неославізмом”, хронологічно чітко не окреслюючи його верхню межу. Він припадав на початок ХХ ст. і тривав на момент написання брошури “Жизнь славян”, тобто на 1915 р. Стратегія “неославізма” полягала у регулярному проведенні всеслов’янських з’їздів, метою яких було культурна взаємодія слов’янських народів і їхнє взаємовивчення і взаємопізнання без проектів політичного об’єднання [34].

Є.Рихлік у своїх працях звертав увагу на той факт, що другий варіант панславізму – “українське слов’янофільство” – виникло на теренах Російської імперії дещо пізніше і вперше більш-менш чітко проявилось у 1840-х рр. в ідеології членів Кирило-Мефодіївського братства, наслідуючи основні засади західного слов’янофільства з певними національними модифікаціями [35]. Вчений пояснював це схожістю політичного становища українців та австрійських слов’ян, які не мали власної державності й прагнули її здобути: “Хоч як велика була соціальна різниця поміж братчиками..., їх всіх об’єднувала одна спільна риса – прагнення до національного визволення України. Тут цілком природно вони й звернули свою увагу на західних слов’ян, що саме під той час уперто йшли до тієї ж таки мети – до національного відродження” [36].

Є.Рихлік здійснив детальний аналіз слов’янофільської ідеології братчиків і доводив, що захоплення українців ідеєю слов’янського братерства формувалось на тлі народофільства – самостійно, паралельно розвитку панславізму західних слов’ян. І вже згодом, коли “слов’янське питання стало “модним”, і життя Європи поставило його на першу чергу”, “добачаючи багато спільного в становищі й пориваннях західних слов’ян, братчики з охотою брали собі їх за зразок і далі розвивали їх світогляд, стосуючи його до свого українського ґрунту

– до свого “українофільства”, і надаючи йому згідно з тим і інших своєрідних рис” [37].

Третій напрямок панславізму – “московське слов’янофільство” – Є.Рихлік вважав більш пізнім хронологічно явищем, ніж західне слов’янофільство. Він не обминав того факту, що російська громадськість досить рано зацікавилась культурою інших слов’янських народів. Цю межу він провів у другій половині 1820-х – першій половині 1830-х рр., коли уряд Російської імперії зробив перші кроки на шляху популяризації і спеціального вивчення слов’янських літератур [38]. Російська історіографія датує початок формування слов’янофільської ідеології межею 1830 – 1840-х рр., коли у літературних салонах Москви розпочалась гостра полеміка про історичний шлях Росії. Але видатні російські слов’янофіли – В.Кюхельбекер, О.Хомяков, І.Кіреєвський, П.Кіреєвський, Ю.Самарін, К.Аксаков, І.Аксаков – більше переймались проблемами самої Росії, ніж слов’янства в цілому. Приділяючи багато уваги вивченню російської історії, російської культури та побуту, вони мало цікавились іншими слов’янськими народами, навіть тими, які мешкали на теренах Російської імперії [39].

Основною причиною досить пізнього розвитку ідеї слов’янської єдності у Росії вчений називав зверхність у ставленні до народів, що не мали належного впливу на міжнародній арені: “Російська освічена людина знала, що десь по сусідству існують “братушки-слов’яни” – бідні, слабкі, які потребують допомоги Росії; вона зверхньо дивилася на цих “братушек” і з гордістю усвідомлювала свою перевагу... Розглядаючи своє відношення до іншого світу, вона встановлювала у своїй свідомості тільки два поняття: Росія – людство; і забувала, що є ще третя, сполучна ланка, що в її свідомості має бути наступний ланцюг понять: Росія – слов’янство – людство” [40].

Вчений вважав таку позицію вкрай хибною. На його думку, Росія була зобов’язана західним слов’янам постійним послабленням її ворогів. Він називав західне слов’янство своєрідним бар’єром, який гальмував натиск агресії. Крім

того, вчений підкреслював, що слов'янські народи повсякчасно забезпечували збільшення “морального авторитету Росії в умах європейських народів” [41]. Саме завдяки вірі слов'ян у могутність російської держави, її образ лякав Німеччину, Австрію та Туреччину.

Є.Рихлік наголошував, що московське і українське слов'янофільство весь час знаходились у стані ідеологічного конфлікту через надмірне захоплення росіян своєю величчю і культурними скарбами: “Московське слов'янофільство не раз викликало незадоволення київських слов'янофілів; вони протестували проти націоналістичних захоплень “російською самобутністю” і були пересвідчені, що для спільного вільного життя народів необхідно з повагою ставиться до властивостей інших народів” [42].

Інакше кажучи, у своїх наукових розвідках з історії слов'янства Є.Рихлік дійшов висновку, що представники усіх напрямків слов'янофільства стверджували ідею незалежності та економічного і політичного процвітання для свого власного народу, приписуючи йому роль месії для всього слов'янства. А тому саме у визначенні народу-рятівника і проєкті майбутнього для звільненого та оновленого слов'янства крилися протиріччя між західними, російськими та українськими слов'янофілами.

Цікавим моментом у висвітленні Є.Рихліком ідеї слов'янської єдності є його інтерес до емоційного, психологічного боку проблеми. Вчений вважав, що новизна та велич ідеї слов'янської єдності з початку свого виникнення створювала унікальну емоційну атмосферу, яка характеризувалася надзвичайним піднесенням, захватом, фанатизмом і повним неприйняттям критики майже в усіх, хто захоплювався нею. Він наголошував на романтичності, поетичності настроїв прихильників слов'янської ідеї [43].

Ще під час роботи над дипломним твором молодий вчений звернув увагу на особливе піднесення чеських постів-романтиків завдяки успіхам росіян, на яких вони покладали надії у боротьбі з німцями. Познайомившись з

прослов'янськими та проросійськими поглядами діячів чеського літературного відродження Ф.Челяковського, Й.Юнгманна, В.Ганки, Є.Рихлік охарактеризував їх як палких шанувальників Росії, патріотів слов'янства, мрійників [44]. Захоплення величчю Російської імперії надихало поетів-романтиків майже усіх слов'янських національностей на створення піднесеної, сповненої патріотичного пафосу поезії. На підтвердження цієї тези вчений наводить рядки з популярних віршів С.Ваянського, Я.Ботто, Я.Коллара та інших поетів [45].

Досліджуючи українське слов'янофільство, Є.Рихлік стверджував, що слов'янська ідея породжувала у членів Кирило-Мефодіївського братства особливе, інтригуюче відчуття таємничості, напруження нервів, фантастичний настрій, дивне захоплення і незбагнені передчуття [46].

Не обминула своїм містичним впливом ідея слов'янської єдності і Є.Рихліка. За молодих років він дуже переймався долею поневолених слов'янських народів і вважав справою свого життя популяризацію слов'янської історії та культури серед вітчизняної молоді. У передмові до першого випуску популярних нарисів “Жизнь славян” він звернувся, перш за все, до юних читачів з палкими словами: “Беручись до видання своїх нарисів, я плекаю надію, що мені вдасться заронити у Ваші чуйні серця іскру симпатії до слов'ян і розбудити в Вас бажання ближче познайомитись з їхнім побутом та життям” [47].

Таким чином, уявлення Є.Рихліка про структуру, історичний розвиток, мету та методи досягнення духовної єдності слов'янства сформувалися ще за студентських років під впливом викладачів університету св. Володимира Т.Флоринського й А.Степовича та відповідали усталеній в російській історіографії концепції. Еволюція його славістичних поглядів була обумовлена історичними подіями в Європі на початку ХХ ст., які призвели до переоцінки цінностей і розуміння остаточного провалу проекту слов'янської федерації.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. Рыхлик Евгений Антонович. [03.01.1931 – 30.12.1958]. – Арк. 169.
2. Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика “Слов’янознавство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х рр. ХХ ст. // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 98; Муляр І. Українсько-польські міждержавні культурні взаємини у 20-х роках ХХ ст. // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1993. – С.25; Журжа І.В. Становлення та розвиток слов’янознавства в університеті св. Володимира (1839 – 1919): Автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – С.15 – 16.
3. Скрипник П. Рихлік Євген Антонович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. – К., 2005. – С. 185.
4. Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького // Хроніка – 2000. – К., 1999. – Вип. 29-30. – С.89.
5. Павленко Л. Євген Рихлік: формування та еволюція наукового світогляду // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С.89 – 97.
6. Маршева Л.И., Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – н. ХХ ст. // Русский язык в школе. – 2002. – С.99.
7. Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты с.ХVIII – н. ХХвв.: Справочное пособие. – М., 2001. – С.5.
8. Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4822. Послужные списки преподавателей и служащих университета. [1869 - 1920]. Арк.22.

9. Лаптева Л.П. Профессор-славист университета св. Владимира Т.Д.Флоринский // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сборник научных статей. – Воронеж, 1998. – Вып. 4. – С.140 – 141.
10. Дьяков В.А., Мыльников А.С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.27.
11. Лаптева Л.П. Назв. Праця. – С. 140.
12. Сарбей В. Емський акт 1876 // Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. – К., 1997. – С.145.
13. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.73.
14. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.11.
15. ДАЧО). – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. Рыхлик Евгений Антонович. [03.01.1931 – 30.12.1958]. – Арк.25.
16. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челяковского. (Из истории чешского литературного возрождения). – К., 1915.
17. Рыхлик Е. Жизнь славян. Популярны очерки. – К., 1915. – Вып. 1. Мать слава и ее австрийские дети; Вып. 2. Поэзия славянского горя и славянских надежд (Коллар и Сладкович).
18. Рыхлик Е. Жизнь славян... – В. 1. – С.3.
19. Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.7 – 8.
20. Там само. – С.14.
21. Там само. – С.5.
22. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1926. – Кн. VI. – С.204.

- 23.Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.6 – 26.
- 24.Там само. – С.8 – 9.
- 25.Там само. – С.34 – 40.
- 26.Там само. – С.34.
- 27.Там само. – С.40.
- 28.Там само. – С.27-28.
- 29.Там само. – С.28-29.
- 30.Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців... – С.195.
- 31.Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.17.
- 32.Там само. – С.21 – 23.
- 33.Там само. – С.25.
- 34.Там само. – С.20 – 30.
- 35.Там само. – С.19.
- 36.Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців... – С.198.
- 37.Там само. – С.198.
- 38.Рыхлик Е. Поэтическая деятельность... – С.129.
- 39.Цимбаев Н. Славянофилы и западники // Страницы минувшего.
Сборник: Очерки. – М., 1991. – С.323 – 373.
- 40.Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.37.
- 41.Там само. – С.38.
- 42.Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців... – С.208.
- 43.Там само. – С.211.
- 44.Рыхлик Е. Поэтическая деятельность... – С.125 – 127.
- 45.Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.37.
- 46.Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило-Методіївців... – С.211 – 213.
- 47.Рыхлик Е. Жизнь славян... – Вып. 1. – С.3.